

Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju

Zimski semestar akademske 2014./2015. god.

Izborni predmet: „Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust“¹

Predavanje na temu
„Pravednici među narodima iz Bosne i Hercegovine“²

Gost predavač: dr. sc. Eli Tauber, savjetnik za kulturu i religiju Jevrejske zajednice BiH

Tuzla, 30.10.2014. god.

Prije II Svjetskog rata na teritoriji BiH živjelo je preko 14.500 Jevreja od kojih je oko 70% stradalo u vihoru II Svjetskog rata, a preostalih 30-tak posto spašeno je zahvaljujući ili učestvovanju u NOB-u ili uz pomoć komšija, prijatelja, poznanika – ljudi sa kojima su zajedno živjeli u Bosni stotinama godina. U BiH proglašeno je za Pravednike 49 ljudi.

Kada se govori o Holokaustu u BiH, neosporno je, da prilikom spominjanja onih koji su na različite načine učestvovali u likvidiranju bosansko-hercegovačkog jevrejstva, na spominjanje pravnog sistema koji je u tome učestvovao, na spominjanje koncentracionih logora i zvjerstava u kojima su stradali nevini ljudi samo zato što su pripadali jednom narodu, treba spomenuti i one koji su nesebično - ljudski, bratski, komšijski i tipično bosanski, spašavali Jevreje u BiH, nerijetko postajući i sami žrtve fašističke mašinerije. Samo zahvaljujući pomoći tih ljudi, jedan dio bosanskohercegovačkog jevrejstva ostao je sačuvan. Narodi svih konfesija su na području BiH na bilo koji način spašavali Jevreje.

Nisu Pravednici samo oni koji su dobili medalju Pravednika među narodima. To odličje zaslužuju svi oni koji su rizikovali vlastiti život da spase jedan jevrejski život, a

¹ Ovaj izborni predmet finansiran u okviru EU-projekta „After the traces of our neighbors: Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust“.

² Sva prava na sadržaj teksta pripadaju isključivo autoru istog dr. sc. Eliju Tauberu.

to su radili bez interesa. To su obični ljudi, skromni koji nikada za svoj herojski čin nisu tražili nagradu i neko posebno priznanje.

Solidarnost pripadnika drugih nacionalnosti sa jevrejskim stanovništvom došla je uoči rata (oktobra 1940) do izražaja pri otklanjanju negativnih posljedica povodom uredbe vlade Cvetković-Maček o ograničenju prava jevrejske djece na upis u srednje i više škole. Zbog toga su u Sarajevu napredni profesori formirali poseban prvi razred gimnazije u težnji da omoguće jevrejskoj omladini da nastavi školovanje. U pružanju ove pomoći angažovao se veliki broj profesora, među kojima: Vojin Gligić, Ante Babić, Ljerka Cvitković, Vera i Marcel Šnajder i Marija Kon.

Ubrzo, nakon što su nacističke snage osvojile Jugoslaviju, čitava BiH je stavljena pod kontrolu profašističke NDH. Tokom okupacije vlasti NDH su sistematski protjerivale i ubijale jevrejsko i srpsko stanovništvo.

Nakon stvaranja NDH 10. IV 1941. BiH se našla u njenom sastavu, a bosanskohercegovački muslimani proglašeni su Hrvatima muslimanske vjeroispovjesti. Teritorij BiH je podjeljen na 22 upravne jedinice (velike župe), čiji su se nazivi podudarali sa nazivima župa srednjovjekovne bosanske države.

Ustaška ideologija je apsorbirala, te oblikovala rasni antisemitizam po nacističkom modelu, a posljedice provedene politike protiv Jevreja bile su potpuno identične - planske deportacije i organizirani sistem ubijanja u koncentracionim logorima smrti.

Gotovo odmah po proglašenju, u NDH donijeta je Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. aprila 1941. godine, te se samim nazivom izravno povezuje pojam "krvi" sa čašću nacije i "definira" ko se ima smatrati za osobu jevrejskog porijekla, te kao takva predstavlja temelj za progon i genocid.

Već na samom početku rata putem plakata i proglašenja, kao i propagandnih knjižica, režim se obraća građanima pozivajući ih na dojavu praznih i napuštenih stanova, na prijavljivanje svega sumnjivog i sl. Propaganda je popularizirala zakonske pogromačko-genocidne akte, prenesene iz nacističkog zakonodavstva koji su se odnosili na Jevreje, Srbe, Rome i ostale. Holokaust na prostorima BiH se nastavlja kroz Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti, Zakonsku odredbu o spriječavanju skrivanja jevrejskog imetka, Zakonsku odredbu o obaveznoj prijavi imetka Jevreja i jevrejskih preduzeća.... Uvedeno je obavezno nošenje žutih traka za Jevreje, pod prijetnjom najtežih kazni propisano je davanje izjava o rasnoj pripadnosti predaka.

Propaganda je uticala na stanovništvo rušeći stotine godina dobrosusjedskog suživota, prijateljstva, poslovanja i saradnje. Bilo je to, definitivno, najteže učiniti, baš u Sarajevu, gdje su odnosi između svih naroda bili u granicama visoke tolerancije i zajedničkog suživota, u kojem su Jevreji imali zaista izuzetno povoljan status zahvaljujući svom ogromnom učešću u razvoju grada i njegove ekonomije, prosvjete, kulture i nauke.

Po uspostavi NDH, Jevrejima je vrlo brzo postalo jasno da će biti obespravljeni i šikanirani, ali bilo ih je vrlo malo koji su slutili da će biti ubijani. Prošli su meseci prije

nego se shvatilo što se zapravo zbiva u logorima smrti na Velebitu i na Pagu. Time se djelimično može objasniti da je toliki broj Jevreja u Hrvatskoj i BiH, pa tako i u Zagrebu, kod svojih kuća dočekao da bude odveden na stratište. Obzirom na okolnosti, relativno ih je mali broj iskoristio jednu od dvije mogućnosti za spašavanje života: odlazak u partizane, gdje se moglo časno boriti protiv zločina, ili bijeg u okupirana ili anektirana područja pod italijanskom ili u rijedim slučajevima pod mađarskom vlašću.

Odvažni, plemeniti ljudi jakih moralnih načela bili su spremni izložiti se opasnosti pružanjem pomoći Jevrejima u doba nacističkih progona. Bilo je to veoma opasno, jer zakoni su određivali osobito oštre kazne za to. No, ipak, mnogi su izlagali svoj život opasnosti pomažući progonjenim Jevrejima. Narodi svih konfesija su, na području BiH, na bilo koji način spašavali Jevreje.

Prije II Svjetskog rata na teritoriji BiH živjelo je preko 14.500 Jevreja od kojih je oko 70% stradalo u vihoru II Svjetskog rata a preostalih 30% spašeno je zahvaljujući ili učestvovanju u NOB-u ili uz pomoć komšija, prijatelja, poznanika – ljudi sa kojima su zajedno živjeli u Bosni stotinama godina.

Jevreji nisu bili samo spašavani u Sarajevu, iako u njemu najviše. Istraživanja i intervjui pokazali su da su Jevreji spašavani i u Tuzli, Gradačcu, Gračanici, Doboju, Mostaru, Cazinu, Jajcu, Čapljini, Konjicu, Zvorniku, Foči...Sve ispričane priče snimali smo kamerom i fotoaparatom i pravili bilješke. Svjedoci su nam donijeli porodične slike, dokumente, istorijski vrijedne predmete.

Jevrejske porodice su spašavali u Sarajevu: doktor Kundurović i dr Sefić iz Sarajeva, Asim-Beg Dugalić, Vejsilbeg Čolaković i porodica Ostojić, ali i drugi - svi oni su spašavali i čuvali članove porodice Musafia u Sarajevu, Porodica Loga koja je spasila porodicu Albahari, Porodica Abadžić koja je čuvala porodicu Jozefa Kamhija, Rubčić Marija i Milan koji su spasili jednu jevrejsku porodicu, ali i Emina-hanuma iz Mostara koja je čuvala Jakoba i Reginu Danon, u Gračanici su porodice Prohić i Halilbegović spasili malu Nadu Kalman, Adem Poštenjak iz Doboja, ali i Cvitan Kovačević iz Doboja koji je spasio Pesah Alberta i Jozefa sa porodicom, Esad Taslidžić spasio je Artura Krausa, apotekara u Gradačcu, Rajko Zakonović iz Doboja, braća Smailbegović koji su spasili Miku Atiasa, a u ovom posljednjem ratu Jozef Atias, Mikin sin spašava sina Nurije Smailbegovića..., Vera Obradović Vuković iz Rogatice je spasila svoju školsku drugaricu Katan Rozu i njenu majku Lunčiku, pa župnik u Jajcu, pa župnik u Sarajevu, Alija Morankić, trgovac iz Tuzle - slao pakete i novac u logor -posjeduje originalne poštanske uputnice ...I još desetine slučajeva.

Najinteresantija je priča o porodici Pozderac iz Cazina koji su uticali na to da čitav grad Cazin čuva Jevreje, da ih obavještavaju i sklanjaju kada nailaze ustaše. Nuriya Pozderac ih je kasnije poslao sve u partizane kada ih više nije mogao sačuvati u Cazinu.

Svjetli su primjeri spašavanja komšija, prijatelja, kolega i poznanika, ali i potpuno nepoznatih ljudi u želji da se sačuva ljudsko dostojanstvo i poštenje.

U ovom uvodnom dijelu samo ćemo se kratko osvrnuti na te slučajeve, koji su svakako, bez presedana.

Uprkos takvom političkom i društvenom okruženju inicijativu za Sarajevsku rezoluciju dao je Mehmed Handžić svom najbližem prijatelju Kasimu Dobrači i oni su uskoro donijeli Sarajevsku rezoluciju kojom su tražili od vlasti NDH zaštitu svojih prijatelja, komšija, poznanika... Rezolucije imaju značajno mjesto u dramatičnim zbivanjima 1941, kada su snage Osovine bile u velikom osvajačkom zamahu, kada se činilo da je pobjeda fašizma na vidiku. U takvim okolnostima čuo se „veliki glas“ antifašističkog protesta. Nažalost, rezolucije nisu mogle zaustaviti sukobe i nekontrolirano, šovinističko divljanje, ali su pokušale da otvore oči svima i zatraže uspostavu mira u vremenu kada su eskalirali međusobni obračuni.

Nakon toga pojavljuje se prijedorska rezolucija 23. septembra; sarajevska 18. oktobra; mostarska 21. oktobra; banjalučka 12. novembra; bijeljinska 2. decembra, tuzlanska 11. decembra, zenička 26. maja 1942. Ima indicija da su slične rezolucije donesene u Bosanskoj Dubici, Visokom i još nekim mjestima.

Napuštanje jevrejske vjere samo je, u iznimnim slučajevima, jamčilo izuzimanje iz primjene protujevrejskog rasnog zakona i progona. Tzv. rasnim zakonom od 30. aprila 1941. godine Jevreji su definisani kao posebna rasa, a okružnicom iz maja 1941, godine određeno je da prelaz na katolicizam ili islam ne znači i izuzeće od primjene Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti.

Iako je striktno naređeno da se za svaki prelazak treba tražiti odobrenje od Gradskog poglavarstva, bilo je mnogo slučajeva gdje su imamati ili šerijatske sudije omogućavale tajni prelazak na Islam.

Ravnateljstvo ustaškog redarstva zatražilo je u maju 1941. godine od katoličkih župnih ureda, Evangeličke i Pravoslavne opštine, te islamske zajednice popise prelaska na njihovu vjeru. Na popisima koji su po tom zahtjevu dostavljeni bilo je navedeno 1156 Jevreja koji su do maja 1941. promijenili vjeru. Većina je svećenika dala izvještaj po godinama prelaza.

O ulozi franjevacu u spašavanju Jevreja BiH do sada nikada nije napravljeno jedno ozbiljno istraživanje. 1941. Započeo je rat na tlu Jugoslavije. Generalni ministar Franjevačkog reda uputio je pismeni zahtjev franjevcima hrvatskog jezičnog područja, da pomažu i štite ugrožene pripadnike drugih vjera i naroda, te da se ne upuštaju u bavljenje politikom. Franjevci desetljećima u crkvenim krugovima sumnjičeni su, zato što su branili Srbe i Židove, zato što su bili na II zasjedanju AVNOJ-a, zato što su iz svojih redova isključivali svećenike koji su šurovali s ustašama i slično. U Mostaru imamo biskupa fra Alojzija Mišića koji piše oštro pismo protiv ustaških zločina u svojoj biskupiji.

Vrhovna uprava Franjevačkog reda u Rimu poslala je 24. jula 1941. vrlo važnu uputu svim franjevačkim zajednicama u NDH u kojoj se "strogo zabranjuje sudjelovanje franjevacu u ustaškom pokretu, bilo kakva suradnja s režimom u progonima Srba i Židova, i zauzimanje i zaštitu svih onih koje ustaški režim diskriminira i progoni".

Kada je počeo ustaški progon mnogi Jevreji jednostavno nisu htjeli shvatiti situaciju. Nisu mogli vjerovati ili nisu prihvaćali stvarnost. Nagon da se bježi, kako bi se spasio vlastiti život kod nekih se sukobljavao s nadom da će ih njihovi dugogodišnji prijatelji i komšije uspjeti zaštititi. Dio njih je mislio da se samo privremeno ide u logore i tješio svoju porodicu da će se vratiti kada se sve završi.

Mnogi su se uzdali da su im ugled i dobar status u njihovoj sredini (gradu, mjestu, selu, itd.) dovoljna garancija za spas. Napokon, kada je već bilo jasno šta se dešava, Jevreji su se pokušali na neki način dočepati propusnica i napustiti svoje domove, te potražiti spas u italijanskoj okupacionoj zoni. Za neke je to već bilo prekasno. Često se dešavalo da i propusnice koje, su bile uredne ili falsifikovane, nisu mogle da im spase život. Bili su prepoznati i vraćeni.

Pred kraj 1941. godine Jevreji su vidjeli svoj spas u dobijanju tzv. "dopustnica" koje bi im omogućile preživljavanje strahota rata. Vrijeme je pokazalo da su te dopustnice bile kratkog daha i da u suštini nisu garantovale nikakvu sigurnost. Npr. u Sarajevu je ostalo oko 120 Jevreja koji su preživjeli bez tih "dopustnica", isključivo skrivajući se kod prijatelja i komšija.

Ipak, kao nada za preživljavanje, ove dopustnice odobrene su na osnovu brojnih molbi za "podjelbu arijskog prava odlučeno je na sjednici 29. novembra 1941.godine. Naime, mnogi Jevreji pokušali su da dokažu svoje arijevske porijeklo ili zasluge koje su imali kao nosioci visokih austrougarskih znamenja. Većina tih molbi je odbijena, ali vlasti nisu mogle tek tako da pređu preko činjenica, pa su nekima i izdavali specijalne dopustnice. Imajući tih dopustnica, uglavnom su radili u državnim službama ili institucijama u kojima su bili prijeko neophodni da bi one funkcionirale - Ipak, "obrtičku djelatnost ne mogu vršiti na svojem imenu. U privatnoj službi mogu biti stupajući u trajne ili privremene službene odnose bilo kao umni radnik, bilo kao manuelni radnik uz ograničenje, da u privrednim poduzećima ne mogu vršiti dužnost ravnatelja, prokuriste, generalnog trgovačkog punomoćnika, niti biti članovi ravnateljstva, niti članom nadzornog odbora. U državnu službu mogu biti primljeni samo kao honorarni stručnjaci".

Prebacivanje Jevreja u Mostar, odnosno na okupacionu teritoriju Italije, počelo je u drugoj polovini 1941., a trajalo je i tokom 1942. godine. Pored pojedinačnih prelaza, koji su počeli i ranije, u septembru je evidentirano nekoliko grupa koje stižu u Mostar, u kojima su bili daleko najbrojniji Jevreji iz Sarajeva, mada su dolazili i iz drugih mjesta. Tako, npr. ustaška policija obavještava veliku župu Hum, 30. septembra 1941., od 37 Jevreja koji su iz raznih mjesta „imigrirali“ u Mostar, u kome nisu imali „svoj domicil“, odnosno svoje mjesto boravka. Istog datuma veliki župan velike župe Hum, u aktu upućenom predstojniku Gradskog redarstva konstatuje da je u „posljednje vrijeme doputovalo mnogo Židova iz Sarajeva u Mostar u namjeri da se privremeno nastane u tim krajevima“.

Propusnice za putovanje, Jevreji su dobijali iz Mostara, zahvaljujući vezi koju su imali u policiji. Zapravo, radilo se o „trgovini“ propusnicama. U grad su ponekad ulazili bez propusnica, prolazeći mimo kontrole italijanskih vojnika što je, vjerovatno, s njima

bilo utanačeno. Takođe, Jevreji su potkupili neke od pratilaca vozova, kao i policajce koji su vršili kontrolu putnika na mostarskoj željezničkoj stanici. Ustaške vlasti su insistirale, da se svi Jevreji koji su se sklonili u Mostar, vrate odakle su i došli, bez obzira, da li imaju propusnicu, što su Italijani omogućavali. Pošto su propusnice dobijane, uglavnom za novac, a trebalo je potplaćivati i druge policajce, logična je pretpostavka da su uspijevali da ih nabave, odnosno da se spase od ustaškog terora pretežno imućniji Jevreji.

Internacija Jevreja iz Mostara, kao i iz nekih manjih okolnih mjesta, na Jadran izvršena je u novembru 1942. godine. U više transporta, posebnim vozovima, uz pratnju karabinjera. Jevreji su otpremljeni u Dubrovnik, odakle su raspoređeni u logore. U jednom transportu oni su prebačeni do Metkovića vozom a zatim su nastavili put brodom.

Jevreji BiH internirani su u Kupare, na Lopud i Hvar. U Kuparima, u istoimenom hotelu, bili su smješteni, pretežno Jevreji iz Bosne, među njima i 117 Jevreja-izbjeglica, koji su prebačeni iz logora u Gacku. Takođe Jevreji su bili smješteni i u Mlinima. Logor na Lopudu nalazio se u zgradama nekadašnjih hotela „Grand“, „Pracač“ i „Glavović“. U tom logoru pretežno su bile internirane jevrejske izbjeglice iz Sarajeva i drugih mjesta iz Bosne. Na Hvar su prebačeni Jevreji iz Metkovića, gdje su se bili sklonili kao izbjeglice iz Sarajeva i Mostara.

Iz ovih logora, odnosno hotela, preko 3.500 Jevreja prebačeno je na Rab u periodu od kraja maja do početka jula 1943. godine. Nakon 8. septembra 1943., Jevreji iz logora na Rabu, iz kojeg su se sami oslobodili, pošto su prethodno održali miting pa zatim razoružali stražu, pristupili su u velikom broju (1.399) u NOP. Oko 1.800, pretežno starijih osoba i djece, prebačeni su, prema direktivi Glavnog štaba Hrvatske, na slobodnu teritoriju Banije, Like i Korduna, Brigu o njima preuzeo je ZAVNOH.

Brojni su slučajevi koji će ostati nezabilježeni, koji neće biti ispričani. Ali, nedavna istraživanja Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti Univerziteta u Sarajevu, pokazala su, da je broj Pravednika daleko veći od onog zvaničnog. U spašavanju Jevreja BiH učestvovali su: doktor Kundurović i dr Sefić iz Sarajeva, Asim-Beg Dugalić, Vejsilbeg Čolaković i porodica Ostojić, ali i drugi - svi oni su spašavali i čuvali članove porodice Musafia u Sarajevu, Porodica Loga koja je spasila porodicu Albahari, Porodica Abadžić koja je čuvala porodicu Jozefa Kamhija, Rubčić Marija i Milan koji su spasili jednu jevrejsku porodicu, ali i Emina-hanuma iz Mostara koja je čuvala Jakoba i Reginu Danon, u Gračanici su porodice Prohić i Halilbegović spasili malu Nadu Kalman, pa Adem Poštenjak iz Doboja, ali i Cvitan Kovačević iz Doboja koji je spasio Pesah Alberta i Jozefa sa porodicom, Esad Taslidžić spasio je Artuar Krausa, apotekara u Gradačcu, Rajko Zakonović iz Doboja, braća Smailbegović koji su spasili Miku Atiasa, a u ovom posljednjem ratu Jozef Atias, Mikin sin spašava sina Nurije Smailbegovića..., Vera Obradović Vuković iz Rogatice je spasila svoju školsku drugaricu Katan Rozu i njenu majku Lunčiku, župnik u Jajcu, župnik Horvat u Sarajevu koji je dao svoju mantiju i isprave Jakobu Atijasu...I još desetine slučajeva.

Uprkos svim teškoćama prebjeglo je u oblasti pod italijanskom vojnom upravom i kontrolom oko 4.500 jugoslovenskih Jevreja (većina je bila iz BiH), od kojih je 2.000 prebjeglo u I Zonu, oko 2.000 u II Zonu, a ostatak je pobjegao u Crnu Goru i Kosmet.

